

УДК 347.451

І.В. ЛИСЕНКО, канд. юрид. наук, доц., Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»

ОСОБЛИВОСТІ ПРАВА РОЗПОРЯДЖЕННЯ МАЙНОМ У СПАДКОВИХ ВІДНОСИНАХ

Ключові слова: право власності, право розпорядження, майно, спадкоємець, спадкодавець

Актуальність проблеми права розпорядження майном у спадкових відносинах обумовлена важливістю спадкування як для суспільства в цілому, так і окремої людини як потенційного спадкоємця та спадкодавця. Також розпорядження на випадок своєї смерті (заповіт) є одним із способів визначення юридичної та фактичної долі майна, що обумовлюється таким принципами як непорушністю права приватної власності (ч.5 ст.41 Конституції України) [1] та розпорядженням своїм майном на власний розсуд (ч.1 ст.319 ЦК України) [2].

Право розпорядження є вінцем права власності: в розпорядженні представлене найбільше напруження права власності, яке може коштувати життя самому праву власності, і, звичайно, право, що надає особі можливість знищення речі, сильніше того права, за яким особа може підкорити річ своїй фізичній владі або вживати її для задоволення своїх потреб [3, с.344]. Так, право розпорядження розумілося ще дореволюційними дослідниками. Звичайно, власник речі може розпорядитися нею на випадок своєї смерті, відчувати її за життя, знищити або розпорядитися іншим способом. Як зазначається в чинному законодавстві, об'єкти цивільних прав можуть вільно відчуватися або переходити від однієї особи до іншої в порядку правонаступництва чи спадкування (ч.1 ст.178 ЦК України) [2]. Під розпорядженням слід розуміти визнану та гарантовану законом можливість власника визначити юридичну долю речі, тобто можливість припинити право власності на неї (продати, обміняти,

подарувати тощо) або тимчасово призупинити здійснення повноважень з володіння і користування (передача в оренду, для зберігання) [4, с.195]. Проте, як зазначається в правовій літературі, досить важко визначити, яке право проявляється в даному випадку; а особливо це важко в обмеженнях, які допускаються щодо права власності [3, с.344].

З цього приводу в правовій доктрині зазначається, що знищення речей в результаті їх споживання (наприклад, з'їдання яблука або спалювання дров у каміні) свідчить про здійснення власником повноваження розпорядження, бо він може й по-іншому визначити юридичну долю речі, але обрав саме цей спосіб [4, с.196]. Деякі вчені також притримуються позиції, що в результаті розпорядження майном власник може передати річ іншій особі шляхом продажу, дарування, міни, займу; якщо власник знищує річ, то це здійснення правомочності розпорядження, оскільки воно означає визначення фактичної долі речі. Знищення речі при її вживанні припиняє правовідносини власності [5, с.304]. Хоча у разі одноразового використання та подальшого знищення речі власник може отримувати певну користь від цього, це все рівно обумовлюється визначенням її фактичної долі. Окрім того, визначення способу такого знищення є прерогативою власника: він може викинути річ, переробити, знищити тощо. Тому віднесення подібних способів визначення фактичної та юридичної долі речі до правомочності розпорядження відповідає суті цього права.

Аналіз досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання проблеми спадкових відносин, можна розпочати з праць Д.І. Мейера, К.П. Победоносцева, В.І. Синайського, Г.Ф. Шершеневича, В.І. Серебровського («Очерки советского наследственного права»), Б.С. Антімонова і К.А. Граве («Советское наследственное право»), П.С. Нікитюка («Наследственное право и наследственный процесс»), С.Я. Фурси, Е.І. Фурси («Наследственное право. Теория и практика»).

Вказані роботи є цілісними науковими дослідженнями проблем спадкових відносин. Втім, у зв'язку з прийняттям в Україні ряду

нормативних актів (Конституції України, Цивільного кодексу України), що істотно змінили спадкове законодавство та засади здійснення права приватної власності, ці наукові дослідження вже не можуть в повній мірі задовольняти потреби теорії та практики.

Щодо аналізу останніх праць, в яких започатковано розв'язання проблеми обмеження спадкових прав особи, то необхідно зазначити, що окремі аспекти цієї проблеми висвітлювались російськими дослідниками. Важливим загальним питанням, яке досліджується, є виявлення та обґрунтування тенденції щодо обмеження майнових прав осіб в правовій та соціальній державі, їх необхідності та передумов. Окрім того, в наукових доробках підкреслюється актуальність дослідження не тільки всього права власності, але й окремих його правомочностей, оскільки це дозволить з'ясувати механізм правового регулювання суб'єктивного права щодо відповідних обмежень [6]. Безумовно, авторами досягнуті неабиякі успіхи у виявленні та дослідженні ряду обмежень майнових прав осіб, але на жаль, в роботах не проводиться дослідження правомочностей власника щодо права розпорядження майном в аспекті спадкових відносин. Віддаючи належне праці В.П. Камишанського, необхідно зауважити, що автор одним із перших за останнє століття робить спроби виявити підстави обмеження права розпорядження в російському законодавстві. Втім необхідно зауважити, що дослідження ґрунтуються на російському позитивному праві. Тому ці доробки не можуть бути використані в національній доктрині в повній мірі. Щодо наукової роботи та Т.Б. Станкевич [7], то необхідно відмітити, що дослідниця досить докладно проаналізувала обмеження права розпорядження земельними ділянками. Але як і в попередній праці вони ґрунтуються на законодавстві Російської Федерації, що робить неможливим їх безапеляційне сприйняття вітчизняною наукою. Отже, наведені дослідження та публікації повною мірою не можуть вирішити проблему обмеження права розпорядження у спадкових відносинах та їх

обґрунтування через специфіку майнових правовідносин в національній доктрині та позитивному праві.

Тому метою цієї статті є висвітлення існуючих особливостей в чинному законодавстві права розпорядження фізичної особи належним їй майном на випадок своєї смерті. Цілями, що сприятимуть досягненню зазначеної мети, є: дослідження свободи права розпорядження власника належним йому майном на випадок своєї смерті; виявлення обмежень права розпорядження, які накладаються на спадкодавця та спадкоємця чинним законодавством; обґрунтування таких обмежень через загально правові принципи справедливості, добросовісності, розумності; внесення пропозицій до чинного законодавства щодо спадкового права з метою його уніфікації та вдосконалення. Наукова новизна статті полягає в обґрунтуванні необхідності надання права переважної купівлі нерухомого майна у разі його продажу відказоодержувачеві.

Розвиток приватноправових відносин визначили охорону права приватної власності як один із пріоритетних принципів національного законодавства України. Водночас зміна спадкового законодавства обумовила появу ряду нових інститутів для національної цивілістики. Закріплення в законодавстві України принципу володіння, користування й розпорядження своїм майном на власний розсуд (ст.319 ЦК України) викликає питання щодо свободи розпорядження особою своєю власністю на випадок своєї смерті. Необхідно підкреслити, що права і свободи людини та їх гарантії визначаються в Конституції України як зміст та спрямованість діяльності держави, а їх утвердження та забезпечення є її головним обов'язком (ст.3). Окрім того, у сучасному суспільстві кожна особа має право володіти, користуватися та розпоряджатися своєю власністю, оскільки право власності є непорушним. Ці засади втілюються в тому числі й в спадкових відносинах, оскільки інститут спадкового права нерозривно пов'язаний з правом власності [5, с.493], його типом, його рисами та особливостями, характерними для даної правової

системи [8, с.5]. Тому розпорядження майном на випадок своєї смерті або розпорядження майном особи, визнаної померлою, є лише здійсненням особою свого права власності.

Втім саме реалізація права розпорядження у встановлених законом випадках має обмежуватися, оскільки за визначенням Є.Н. Трубецького, право є зовнішньою свободою, наданою та обмеженою нормою [9, с.30]. Тобто, спадкові відносини також неможливо уявити без певних обмежень, які встановлюються за рядом підстав з метою охорони прав вповноважених осіб та регулювання суспільних відносин. Адже, як відомо, здійснення особою права розпорядження своїм майном на випадок своєї смерті пов'язане зі здійсненням іншими суб'єктами правовідносин своїх майнових прав.

Майнові правовідносини займають особливе місце в позитивному праві та правовій доктрині. Це пов'язано зі специфікою обмеження права приватної власності, що зумовлюється високим соціальним значенням майна, особливо нерухомого, як об'єкта правовідносин та необхідністю розроблення гнучких підходів до врегулювання цього питання. Тому з метою недопущення неправомірного утиснення майнових прав вповноважених осіб, необхідно виявити правообмежувальний механізм, який би дозволяв особі здійснювати свої спадкові права щодо майна, не зловживаючи ними.

Складність досліджуваної теми зумовлюється рядом аспектів. По-перше, це конкуренція конституційних прав особи та права приватної власності. По-друге, це зіткнення принципу непорушності права власності і зокрема права розпорядження та їх обмежень. По-третє, це необхідність виявлення підстав обмеження права розпорядження майном в аспекті спадкових відносин, їх обґрунтування правовими, соціальними, моральними засадами суспільства. Окремі підстави правомірності обмежень визначені конституційними положеннями. Це зумовлює необхідність обґрунтування конкретних обмежень із метою недопущення неправомірного та довільного утиснення спадкових

прав через реалізацію прав інших осіб. Саме через узгодження та компроміс між обмеженнями спадкових прав особи на майно та майновими правами інших осіб можливо знайти той оптимальний баланс здійснення суб'єктивного права особи в спадкових відносинах і відповідно встановлення їх обмежень.

Обмеження права розпорядження житлом слід розглядати в різних аспектах майнових правовідносин, в тому числі, й в спадковому праві. Це зумовлюється великим значенням спадкових правовідносин у науці та практиці цивільного права. Очевидно, що саме ці правовідносини визначають та регулюють перехід прав та обов'язків від померлої особи до спадкоємців. Найбільше соціальне значення вони мають при набутті спадкоємцями суб'єктивних майнових прав, що зумовлюється неабияким значенням нерухомого майна та майна, що має високу матеріальну цінність у житті кожної людини. Очевидно, що при встановленні обмежень щодо права розпорядження майном законодавець, в першу чергу, має на увазі нерухоме майно та, зокрема, житло, земельні ділянки. Це визначається їх значною соціальною та економічною цінністю в суспільстві для кожної людини в порівнянні з речами побутового призначення. Тому, на нашу думку, необхідно приділити особливу увагу дослідженню та виявленню обмежень у спадкових правах щодо житла і земельних ділянок.

У чинному законодавстві України весь масив обмежень права розпорядження майном у спадковому праві можна розділити за суб'єктивним складом: обмеження права розпорядження майном спадкодавця та обмеження права розпорядження майном спадкоємця. При цьому варто відмітити, що ця теза знаходить своє підтвердження, насамперед, у позитивному праві та правозастосуванні. Дійсно, спадкові правовідносини обумовлюються наявністю спадкоємців і спадкодавців. Неможливо уявити, що право когось із них може мати довільний і не обмежувальний характер. У той же час, на нашу думку, спадкові права, які регулюються чинним законодавством, мають складний характер та

обумовлюють обмеження не тільки спадкодавців та спадкоємців, але й інших осіб. Розглянемо такі аспекти обмеження права розпорядження у спадкових відносинах.

По-перше, обмеження права розпорядження існують при складанні спільного заповіту подружжя. Так, згідно з ч.1 ст.1243 ЦК України, подружжя має право скласти спільний заповіт щодо майна, яке належить йому на праві спільної сумісної власності. Адже одним із способів визначення юридичної долі майна та зокрема нерухомих речей, що належить подружжю, є складання спільного розпорядження спільним майном на випадок смерті. Слід відзначити, що кожен із подружжя не втрачає права на скасування заповіту. Так, за життя обох з подружжя кожен із них має право відмовитися від спільного заповіту. Така відмова підлягає нотаріальному посвідченню (ч.3 ст.1243 ЦК України). У той же час, у разі смерті одного з подружжя нотаріус накладає заборону відчуження майна, зазначеного у заповіті подружжя (ч.4 ст.1243 ЦК України) [2]. Саме при накладанні такої заборони на відчуження майна, тобто заборони на передання, продаж, дарування, міну, заповідання іншій особі, визначається обмеження права розпорядження майном одного із подружжя. Метою встановлення такого обмеження є охорона волі померлого щодо розпорядження майном, і це обумовлює обмеження права розпорядження подружжя, що пережив.

Встановлення обмежень права розпорядження передусім повинні обумовлюватися охороною прав та свобод вповноважених осіб, додержанням їх законних інтересів. Обмеження волевиявлення власника майна у правовій державі полягає у досягненні узгодженості між майновими правами всіх вповноважених осіб. Встановлення обмежень повинно бути обґрунтованими через правові принципи та бути домірним по відношенню до власника.

По-друге, згідно з ч.2 ст.1238 ЦК України, на спадкоємця, до якого переходить житловий будинок, квартира або інше рухоме або нерухоме майно, заповідач має право покласти обов'язок надати іншій особі право ко-

ристування ними. Право користування житловим будинком, квартирою або іншим рухомим або нерухомим майном зберігає чинність у разі наступної зміни їх власника [2]. Тобто особа, яка проживає в житлі на підставі заповідального розпорядження, хоча і не втрачає права користування житлом, але може відчувати певні незручності зі зміною власників. Тому охорона майнових прав осіб, які проживають в житлі на підставі заповідального розпорядження, може стати підставою для запровадження певних обмежень щодо прав власника. Обмеження права розпорядження спадкоємцем може виявлятися у наданні вищезазначеним особам права на переважну купівлю житла, в якому вони проживають. Вважаємо доцільним доповнити ними перелік осіб, що мають переважне право на купівлю житла за ЦК України. В даному випадку переважне право на купівлю житлового будинку, квартири буде обумовлюватися гарантуванням конституційного права на придбання у власність житла. Слід зазначити, що таке обмеження права розпорядження власника житлом, отриманим їм у спадок, відповідатиме обсягу обмежувальних заходів меті встановлення обмежень. Окрім того, обмеження права розпорядження власника успадкованим житлом, шляхом встановлення права переважної купівлі цього житла щодо особи, на користь якої встановлений заповідальний відказ, відповідає загальноправовим принципам справедливості та розумності. Тому ми пропонуємо доповнити ч.2 ст.1238 ЦК України таким положенням: *«у разі продажу житлового будинку, квартири або іншого нерухомого майна, що є предметом заповідального відказу, особа на користь якої встановлений заповідальний відказ, що надає їй право користування цією нерухомістю, має переважне право перед іншими особами на його придбання»* [2].

По-третє, відповідно до ч.1 ст.1241 ЦК України малолітні, неповнолітні, повнолітні непрацездатні діти спадкодавця, непрацездатна вдова (вдівець) та непрацездатні батьки спадкують, незалежно від змісту заповіту, половину частки, яка належала би кожному з них у разі спадкування за законом

(обов'язкова частка). Відповідно до цієї норми, якщо спадкодавець не зазначить у своєму заповіті цих осіб, вони однаково отримують половину частки спадкового майна, яка належала би кожному з них у разі спадкування за законом [2]. З першого погляду така законодавча норма встановлює обмеження права розпорядження власником своїм майном на випадок смерті. Але насправді зазначене положення не звучує можливості спадкодавця розпоряджатися своїм майном, у тому числі й нерухомими речами, бо це не торкається обмеження права розпорядження на момент складання заповіту. Природно, що складання заповіту й відкриття спадщини можуть бути відділені дуже великим проміжком часу, навіть десятиріччями. Тому при відкритті спадщини малолітні діти стають дорослими людьми, а працездатні особи – пенсіонерами, інвалідами. Окрім того, не можна говорити про обмеження права розпорядження спадкодавця після його смерті, бо померла особа втрачає свою правоздатність та дієздатність. На наш погляд, це є воля померлої людини, а не її право розпорядження своїм майном. Саме через зазначені аспекти не зовсім коректно говорити про обмеження власника у праві розпорядження своїм майном при складанні заповіту в цьому випадку. У разі існування законодавчої заборони нотаріусам посвідчувати заповіти, в яких не враховані інтереси малолітніх, неповнолітніх, повнолітніх непрацездатних дітей спадкодавця, непрацездатної вдови (вдівця) та непрацездатних батьків, мова йшла би про обмеження права розпорядження майном, у тому числі й нерухомим майном спадкодавця. Тому вважаємо доцільним запропонувати доповнити ст.1241 ЦК України таким положенням: *«забороняється посвідчення заповітів, де особи, які мають право на обов'язкову частку у спадщині, позбавленні права на спадкування»* [2]. Відповідну редакцію цієї норми пропонуємо внести до Закону України «Про нотаріат» та Інструкцію про вчинення нотаріальних дій. Необхідність такої заборони обумовлюється охороною прав малолітніх та неповнолітніх дітей, непрацездатних родичів померлого, бо

часто внаслідок свого віку або стану здоров'я ці особи самостійно не мають змоги захищати свої права у суді.

По-четверте, наступним обмеженням права розпорядження житлом є визначена законодавством заборона спадкоємцям, тобто новим власникам, протягом встановленого строку відчужувати майно, отримане у спадок від особи, визнаної померлою. Згідно з ч.2 ст.47 ЦК України спадкоємці фізичної особи, яка оголошена померлою, не мають права відчужувати протягом п'яти років нерухоме майно, що перейшло до них у зв'язку з відкриттям спадщини [2]. Оскільки відсутність такої особи може бути викликана об'єктивними факторами (скажімо, втрата пам'яті та знаходження в лікувальному закладі, полоні тощо), законодавець ввів таку новелу в Цивільний кодекс України. Це обмежує право розпорядження нових власників нерухомості, але обумовлюється охороною майнових прав особи, визнаної померлою. Метою встановлення цих обмежень є надання можливості цієї особи вимагати повернення свого нерухомого майна від спадкоємців. Отже, обмеження права розпорядження майном в цьому випадку виявляється у накладанні нотаріусом заборони на відчуження нерухоме майно протягом п'яти років з моменту відкриття спадщини.

Підводячи підсумок дослідженню обмеження права розпорядження майном у спадкових відносинах, можна зазначити наступне. Обмеження права розпорядження власником належним йому майном на випадок своєї смерті обумовлюється різними аспектами. По-перше, такі обмеження можуть встановлюватися з метою охорони прав вповноважених осіб (подружжя, малолітніх і неповнолітніх дітей, непрацездатних батьків, відказоодержувача, особи, яка визнана померлою тощо), по-друге обмеження права розпорядження майном у спадкових відносинах, спрямовані на охорону суспільних інтересів, недопущення порушення прав інших осіб. У той же час, такі обмеження завжди повинні бути зумовлені повагою до волі померлого спадкодавця, бути домірними по відношенню до прав та свобод нового власника майна, не-

припустиме неправомірне зменшення обсягу його прав.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України : від 28.06.1996 р., № 254к/96-ВР // ВВР України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Цивільний кодекс України : від 16.01.2003 р., № 435-IV // ВВР України. – 2003. – № 40 – 44. – Ст. 356.
3. Мейер Д. И. Русское гражданское право : в 2-х ч. / Д. И. Мейер ; по испр. и доп. 8-му изд., 1902 г. ; изд. 3-е, испр. – М. : Статут, 2003. – 832 с. (Классика российской цивилистики).
4. Самойленко В. М. Цивільне право України : навчальний посібник / В. М. Самойленко. - Чернігів : Чернігівський ЦНТІ, 2006. - Частина перша. – 503 с.

5. Красавчиков О. А. Советское гражданское право: В 2-х томах. – Т. 2 / О. А. Красавчиков. – М. : Высшая школа. – 1968. – 520 с.
6. Камышанский В. П. Ограничения в праве собственности (гражданско-правовой анализ): дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.03 / Камышанский В. П. ; Ун-т МВД России. – Санкт-Петербург, 2000.
7. Станкевич Т. Б. Ограничения права собственности на земельные участки: дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.03 / Станкевич Т. Б. ; Кубанск. гос. аграрный ун-т. – Краснодар, 2003. – 274 с.
8. Антимонов Б. С. Советское наследственное право / Б. С. Антимонов, К. А. Граве. – М. : Юр. лит., 1955. – 264 с.
9. Трубецкой Е. Н. Лекции по энциклопедии права / Е. Н. Трубецкой. – М. : Тип. А.И. Мамонтова, 1916. – 226 с.

Лисенко І. В. Особливості права розпорядження майном у спадкових відносинах / І. В. Лисенко // Форум права. – 2010. – № 2. – С. 259–264 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2010-2/10livucv.pdf>

Щодо актуальних проблем цивілістичної науки, зокрема особливостей права розпорядження майном на випадок своєї смерті, у роботі сформувані висновки щодо удосконалення регулювання реалізації права розпорядження майном у спадкових відносинах.

***

Лысенко И.В. Особенности права распоряжения имуществом в наследственных отношениях

В отношении актуальных проблем цивилистики, а именно особенностей права распоряжения имуществом на случай своей смерти, в работе сформулированы выводы по усовершенствованию регулирования реализации права распоряжения имуществом в наследственных отношениях.

***

Lisenko I.V. Feature of the Right of the Order Property in Hereditary Relations

Concerning actual problems of civil law, namely features of the right of the order the property on a case of the death, in work formulates conclusions on improvement of regulation of realization of the right of the order by property in hereditary.